

ҲОЖИ МУЎИН ШУКРУЛЛА

ЭСКИ МАКТАБ,
ЯНГИ МАКТАБ

исмли 3 пардали театр рисоласидир

АШХОС:

М у л л о О ч и л д и — эски мактаб муаллими, асабий мижоз ва мутаассуб, 35 ёшар.

Э ш о н қ у л — уз углини эски мактабга кетиргучи, 45 ёшар.

Б у р и — «Чор китоб»хон, 14 ёшар.

О р т у қ — «Хужа Ҳофиз»хон, 16 ёшар.

С а л и м — «Хафтияк»хон, 12 ёшар.

М е л и к — ёдаки «Аҳмад»хон, 10 ёшар.

К о м и л б о й — очик фикрлик, янги мактаб тарафдори, 35 ёшар.

Қ о б и л ж о н — Комилбойнинг хизматкори, 25 ёшар.

Д о м л а и м о м — Муҳаққиқ олим, ҳаққоний киши, 50 ёшар.

Э л л и к б о ш и — эски фикрлик авом, 40 ёшар.

М у а л л и м Н у р и д д и н — Комилбой очган янги мактабнинг муаллими, 25 ёшар.

А ҳ м а д ж о н — биринчи синф талабаларидан, 9 ёшар.

А б д у л л а — иккинчи синф талабаларидан, 10 ёшар.

И с м о и л — учинчи синф талабаларидан, 12 ёшар.

У с м о н — туртинчи синф талабаларидан, 14 ёшар.

БИРИНЧИ ПАРДА

Эски мактаб манзараси. Мактаб ичи зиндондек қоронғу булиб, уртасида учоқ, деворига бир фалақ (фанар) осилгон. Бир ёқда сопол офтобада сув, иккинчи ёқда йиртиқ курпача устига 3—4 қават ифлос кийим кийган, кукнори афт ва асабий нажоз бир **д о м л а** утирган, бир ёнида чойнак, пиёла ва бир дона қотган (қоқ) нон, олдида турт оёқлик узун тахта, тахтанинг нариги ёнида хас-похол устида **С а л и м** ва **М е л и к** деган икки бола уз сабоқлари-ни уқуб турубдурлар.

Д о м л а (*қулида таёқ*) — Ҳа, уқунглар!
М е л и к (*осмонга қараб*) — Алҳамдилла... (*Янглиш уқур.*)

С а л и м (*домланинг таёгига қараб*) — Қоф бо лом пеш кул ҳе пеш ҳу қулфу-вов бо лом заввол — қулфуволлом алиф залоҳи пеш ҳувв-қулфувоблоху (*Такрорлар.*)

Д о м л а (*таёқ билан Салимни урар*) — Хатга қараб уқу-э, бадбахт! Нимага таёқимга қарайсан? Таёқимдан қурқсанг, хатга қара!

С а л и м (*сесканиб, безиллаб*) — Хайр, домлажон, тавба қилдим, энди хатга қараб уқуйман! (*Яна такрор қилар.*)

Д о м л а (*қултигидан чой халтасини чиқариб, чойнакка чой солар. Чойнакни Салимга бериб*) — Ма, муни дамлаб кел!

С а л и м (*чойнакни олиб*) — Икки пул беринг!

Д о м л а (*киссасига қулини солиб*). — Қаро пулим йуқ экан-ку! Узунгни пулинг йуқми?

С а л и м (*киссаларини куриб, зурға бир пул топар*) — Бир пул бор экан!

Д о м л а (*Меликга қараб*) Сани пулинг йуқми? Булса, бир пул бер!

М е л и к — Дадам шу эрта ҳалво олиб е, деб бир пул бериб эдилар, ҳалвочидан ҳалво олиб едим, бошқа пулим йуқ!

Д о м л а (*Салимга қараб*) — Хайр, бор, бир пулни самоварчидан насия қилиб кел! Худо берса, берамиз-дия! (*Салим чиқиб кетар. Домла қоқ нонни синдурмоқчи булуб, қанча зур урар, синдуrolмас.*)

Охир тиззасига қуюб синдураар.) Ҳа, зогновуд, жидо қаттиғ экан! *(Салим чойнакни дамлаб келиб домлани олдиға қуяр. Домла чойнакнинг қопқоғини кутариб қарар.)* Чойни ярмини йулда тукуб келибсан, о, бад-бахт!

С а л и м *(қурқуб)* — Йук, домлажон, ман туққанним йук, узи туқилгандур!

Д о м л а — Ҳеч узи ҳам туқулар эканми, эй аҳмоқ!.. *(Чопқу билан нонни парча-парча кесиб, пиёлага солур, устидан чой қуюб, тановул қилар.)*

(Болалар бу фурсатдан истифода қилиб хас билан қушқарбозлик қилишуб утурарлар.)

Д о м л а *(хуракни сб, фотиҳа уқур)* — Ҳа, уқунлар! *(Болалар сесканиб, яна сабоқларини уқий бошларлар. Меликга қараб.)* Бор, уйингда бир қултуқ утун олиб кел! Олов ёқамиз.

М е л и к — Хуш. *(Чиқиб кетуб, утун кетурар.)*

Д о м л а *(Салимга қараб)* — Сабоқингни биласанми?

С а л и м — Биладан, домла, биладан!

Д о м л а — Қани, уқу! *(Китобга қараб қулоқ солар.)* *(Салим Домланинг қулидаги таёқга қараб уқуб чиқар. Домла севиниб.)* Э, боракалла, уғлум, боракалла! Сабоқингни жидо яхши билибсан-ку!

С а л и м *(шодланиб)* — Домла, энди манга сабоқ беринг!

Д о м л а — Хуб, ҳозир сабоқ берамиз?

(Шул вақтда Ортук деган бир бола китобини қултуғига қистуриб мактабга кирар.)

О р т у қ — Ассалом! *(Болалар уқушдан тухтаб турарлар.)*

Д о м л а — Ваалайкум! Ҳа! Панжшанбалик нонинг қани?

О р т у қ — Эсимдан чиқибдур. Шанба кун кетурарман.

Д о м л а *(аччиғланиб)* — Шанбагача оч қолуб утураманми, бор, дарров олиб кел! Агар уйингда нон булмаса, нонни пулини кетур!

О р т у қ — Хуш! *(Китобини тахтанинг устига қуюб, чиқиб кетмоқчи булар.)*

Д о м л а — Ҳой, Ортук! Манга қара, мунда кел! Тошқулни уйини биласанми?

О р т у қ — Биладан, домла, биладан!

Д о м л а — Ёлғон айтма? Қани, билсанг, манга айтиб бер! Тошқулнинг уйи қайда экан?

О р т у қ — Тошқулни ҳавлиси ҳувв Туқимдузлик кучасидаги масжиднинг ёнида, дарвозаси ҳавизнинг қаршисида.

Д о м л а — Ҳа, тузук! Билар экансан! Энди сан бориб, Тошқулни ота-онасига айтки, келаси душанба кун домлам Тошқулни нашриҳ боғлар эканлар. Душанба кун эрталаб Тошқулжонни ясантуруб юборсунлар. Хайрми?

О р т у қ — Хуш! Хуш! *(Чиқиб кетар.)*

Д о м л а *(бир оз уйлаб)* — Эй! Яна бир гап эсимдан чиқибдур-ку! Тур, Салим! Бусага устидан Ортукни чақир, келсун!

С а л и м — Хуш! *(Бусагага туруб, баланд товуш билан чақирар.)* Ортук! Ортук, ҳо-ой! Ҳо-о-ой Ортууқ!

О р т у қ *(эшитиб келур)* — Ҳа, домла, яна нима дейсиз?

Д о м л а — Бо яна панжшанбалик нонинг эсингдан чиқиб қолмасун! Ҳой, Ортукжон болам! Сан бир навъ қилиб Тошқулни ота-онасига нашриҳни қабул қилдириб кел! Сунгра ман санга нашриҳдан тушкан румолчадан бераман. Қандолатидан ҳам бераман! Хайрми?

О р т у қ — Хуш, домлажон, хуш, хуш! *(Ниҳоятда шодланиб чиқиб кетар.)*

С а л и м *(оёқга туруб)* — Домла, адаб!

Д о м л а — Бор, дарров кел! Бадрафда кесак билан уйнаб утурма! *(Чиқар.)*

М е л и к *(оёқга туруб)* — Домла!! Бурнимни қоқиб келай!

Д о м л а — Бор, хаял қилма, дарров кел! *(Чиқар.) (Домла уз-узига.)* Бу охир замон болаларини шундоқ ваъдалар билан алдаб турмасак ҳам булмайди! Мундан аввалги бир нашриҳдан шул бадбахт Ортук 3 тангачини угурлаб олиб эди. Агар бу дафъа бир мирилик румолча билан муни алдамасак, яна нашриҳ пулидан угурласа эҳтимол. *(Бошини солиб, бир оз тафаккурдан сунгра.)* Бу усули жадид қайси гурдан чиқиб, бошимизга бало булди! Жадидчилик чиқмасдан илгари мактабимизда болалар кубликдан сиғишмай, зурга утурар эдилар. Ҳафтада битта нашриҳ боғлаб олардук. Хайр, бу абжаддаророн, қуръондаророн, китобдаророн, озодликнинг ҳадду ҳисоби йуқ эди. Ҳар ҳафта панжшанбалик нонидан тоқчалар тулуб ётар эди. Еганимиз олдимизда, емаганимиз орқамизда эди. Энди

бу усули жадид чиққанидан бери бутун баракамит
учиб кетди. Мактабда елгуз 3—4 кал ва кўр бола билан
қолдук. Уфф!.. Энди бу нозу неъматларни тушумизда
ҳам курулмаймиз. Энди қуруқ нондан ҳам қорнимиз
туймайдурган бўлуб қолдук... Оҳ!.. Худо! Садақанг бу-
лай! Агар бу жадидчиларнинг жазосини тезроқ берма-
санг, ҳолимиз хароб! (*Қултуғидан румолчасини олуб,
кузини ҳам бурнини артар.*)

*(Салим мактабга кириб офтобадан сув ичар. Мелик
Салимнинг қулидан офтобани тортиб олиб, аввал узи
сув ичар.)*

С а л и м (*аччигланиб*) — Домла! Домла! Домла
дейман! (*Йиглар.*)

Д о м л а! — Домана! Улат! Нима дейсан?

С а л и м — Мелик сув ичкани қуймайди!

Д о м л а (*Меликка қараб*) — Ҳай, жинқарча! Бир
қатра жонинг билан шунча ямонлик қиласанми? Оф-
тобани мунга бер! Сув ичсун!

М е л и к (*қурқуб*) — Мана! Ичиб бўлдум, энди
сан ич!

*(Салим офтобани олиб сув ичар, икковлари ҳам
жойларига утурарлар. Домла Меликни таёқ билан
ураман деганда, Мелик юмалаб узини кейинга отар,
оёғи юқори кутарилур.)*

Д о м л а (*таёғи етмас*) — Ҳе, буйнунг синсун,
бадбахт!

М е л и к — Домлажон, тавба қилдум! (*Утирар.*)

Д о м л а (*Салимга қараб*) — Уқу! Дарров сабо-
қингни ол! (*Салим сабоқини хатосиз уқуб чиқар.*) Ҳа
бале! Қани, бу нима? (*Алифни курсатар.*)

С а л и м — Алиф!

Д о м л а (*алиф устидаги забарни курсатиб*) — Бу
нима?

С а л и м (*билмай, қурқуб домлага қараб*) — Пеш!

Д о м л а (*аччигланиб, Салимнинг юзига бир тар-
саки урар*) — Домана, э, гаранг, каллаварам! Кур бул-
дингми, бу забар-ку!

С а л и м (*йиғлаб*) — Вой, домлажон, тавба қил-
дим, зовар, зовар.

*(Домла абжаддаги ҳарф ва ҳаракатларни битта-битта
курсатиб сабоқ берар.)*

*(Салим янглиш-юнглиш уқуб турар. Мелик ҳам уқур.
Ортуқ ҳориб келиб, туп-туғри офтобадан сув ичмоққа
тутунар.)*

Д о м л а (*сабрсизлик қилиб*) — Эй бул, тезроқ

гапур! Нашриҳ нима булди? Тошқулнинг ота-онаси нима дедилар?

О р т у қ (*сувни ичиб булуб, узун бир нафас олуб*) — Домла! Гапингизни бориб айтдим. Тошқулни ота-онаси дедиларки, муни аввалги домласи нашриҳ боглаб эди. Энди бу домласи ҳам нашриҳ боглайман, дейдурми? Бу қанақа кузи оч домла экан? Узи билмайдимики, нашриҳ богламоқ бир мартаба булади!

Д о м л а (*кайфи учиб*) — Хайр, сен нима дединг?

О р т у қ — Ман дедимки, агар бу сузларингизни домламга бориб айтсам, домлам Тошқулни оқ қиларлар, сизлардан ҳам аслаҳо рози булмайлар. Уғлингизни бир мартаба нашриҳ боғланган булса, нимага шунни бошдан билдурмадингизлар? Энди бечора домламни шунча меҳнатлари куюдими, дедим.

Д о м л а — Ҳа, бале! Яхши қилибсан-э! Аларни куркутубсан. Сунгра алар бу сузингга нима дедилар?

О р т у қ — Сунгра алар дедиларки, ундоқ эса бор! Бизлар Тошқулни бу домлага қўймаймиз. Уч йилдан бери боламиз эски мактабда чала-чулпа уқуб, зурга нашриҳга кирди. Лоақал ҳижохон ҳам булмади. Энди қиёматда хату саводи чиқиб, мулла буладими? (*Бир оз уйлаб.*) Эй! Яна ким нима деб эдилар. Сабил қолгур, эсимдан чиқди!

Д о м л а (*халқга қараб*) — Жуда маъналик одамни элчи қилиб юборган эканмиз! (*Ортуқга қараб.*) Тез гапур-э! Эсинг бошингдан қолсун!

О р т у қ — Ҳа, ҳа қарийб узгинаси эсимга келди. (*Бошини қашиб.*) Ҳа, зор қолгур-э! Ҳа, сунгра дедиларки, ана энди бизлар Тошқулни усули масжидга қуямиз.

Д о м л а — Усули масжид эмас, усули жаид! Ҳай, каллаварам тентак!

О р т у қ — Домла! Усул жалиди нима? Усул жалиди яхшими?

Д о м л а (*аччиғланиб*) — Қуй, сан бу гапларга тушунмайсан. Усул жаид деб ушал оба-боба-дада деб бемаъни сафсата гапларни укутадурган мактабни айтарлар. У мактаб одамни диндан чиқаради. Хайр, сунгра сан нима дединг?

О р т у қ — Ман ҳеч нима деёлмадим.

Д о м л а — Бо яна алар нима дедилар?

О р т у қ — Алар ҳам индамадилар, ман ҳам индамасдан келар бердим-дия!

Д о м л а — Ҳой, нодон, аҳмоқ! У мактаб болангизни кофир қилади, деб айтсанг, булмайдими?

О р т у қ — Ман не биламан?! Бошда шу гапни айтганингизда, ман ҳам устига қанча ёлгон гапларни ичимдан чиқариб, аларга айтиб, усул жалиддан ихлосларини қайтарар эдим. Ундан сунгра Тошқулни нашрих боғлар эдук.

Д о м л а — Қуй, қуй, энди куб мамадонолик қилма, утур! Уни нашриҳини худо манга насиб қилмаган экан-дия! Хайр, панжшанбалик нонинг қани?

О р т у қ — Уйда нонимиз қолмаган экан. Онам дедиларки, эрта нон пишурамиз, панжшанбалик нонингни шанба кун элтиб, домлангга берасан.

Д о м л а — Ундоқ эса нонни пулини кетурсанг булмайдими?

О р т у қ — Отамни майда пуллари йуқ эмиш.

Д о м л а (*масхаралаб*) — Отамни майда пуллари йуқ эмиш. Ёлгончи! Бу ёлгон ҳам ўзингни ичингдан чиққандур? Наинки, отангни киссасида лоақал 8 пул ҳам булмаса! Ёки отанг масжидда ишлайдими?

О р т у қ — Йуқ. Отам дуконхонада олача тўқийлар.

Д о м л а — Оч, китобингни уқу, эй садқа одам бул! Ҳа, уқунглар! (*Болалар шовқунлаб уқуя бошларлар.*)

О р т у қ (*ашула мақомида*) — Агар он турки Шерози ба даст орад дили моро, Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро. (*Такрор қилур.*)

Д о м л а (*Ортуқга қараб*) — Сан буларни уқутуб тур! Ман таҳорат ушатиб келай. (*Салла, жомасини қуюб, нос чекиб, бошига футасини ураб чиқиб кетар.*)

(*Болалар уқимасдан бир-бирлари билан уйнашуб, сунгра гураш тутушарлар. Ортуқ Салимни йиқитар.*)

Шул вақтда домла кирар.)

Д о м л а (*аччиғланиб*) — Ҳа, бадбахт, арвоҳ ургурлар! Ман бир нафас булмаганда, шунча туполонг қиласизларми? (*Болалар қурқушуб дарров жойларига утуруб уқурлар. Домла салла-жомасини кия бошлаб, қулига таёгини олуб утурар.*) Астағфирилла алъазим!.. Бошлаб ким ўйнади?

О р т у қ — Ман «уқунглар» дедим. Салим уқумай, ёқамдан ушлаб, «Тур! Гураш тутушамиз», деди. Сунгра ман ҳам туруб уни кутариб урдум-дия!

Д о м л а (*Салимга қараб*) — Шундоқми?

С а л и м (*йиғлаб*) — Йуқ, домлажон! Ёлгон дей-

дур! Ман ундоқ деганим йуқ! Узи мани қуймасдан гураш тутиб йикитди!

Д о м л а — Номабқул қилибсан, бадбахт! Ҳамма айб узингда! Доим ҳар балони узунг бошлаб, айбни бошқаларнинг буйнига тақасан. Ҳувв қайси кун мактабга келмай, кучаларда ошуқ уйнаб юрганнингни куруб, узумни курмасликка солиб эдимо. Энди қулимга тушдингми? Тур, Ортук, фалақни олиб, муни оёғига сол! *(Ортук фалақни Салимнинг оёғига солуб, бир оёғидан узи, иккинчи оёғидан Мелик ушлаб турар. Домла таски билан Салимнинг оёғи тагига уруб.)* Яна гураш тушасанми? Яна мактабдан қочасанми? Ҳали шул оёғинг билан қочдингми? *(Салим йиглаб «дод» деб тавба қилар. Шул вақтда Эшонқул деган бир киши уз уғлини мактабга олиб келар. Домла болаларга қараб.)* Турунглар, дарров уз жойларингизда утуринглар!
(Болалар утурарлар.)

Э ш о н қ у л — Ассалому алайкум!

Д о м л а — Ваалайкум ассалом! *(Курушуб, жой курсатар, утурарлар.)*

Э ш о н қ у л *(уғлига қараб)* — Лаълини домлангани қошларида куй!

(Уғли лаълини куюб, отасининг ёнида утурар. Фотиҳа уқилур.)

Д о м л а — Хуш келибсиз!

Э ш о н қ у л *(қулини куксига куюб)* — Саломат, тақсир! Саломат!

Д о м л а — Ҳа, бу уғлунгизни мактабга кетурдингизми?

Э ш о н қ у л — Ҳа, тақсир, қулбаччангиз Бурини кучаларда бекор юрмасун, деб хизматингизга кетурдим.

Д о м л а — Ҳай, ҳай, хуб яхши. *(Лаълини очиб, устидаги китобни бир еқга куюб.)* Худо умрини берсун! Уғлингиз ниҳоятда оғир ва одоблик курунади! Қани, марҳамат қилинг!

Э ш о н қ у л — Хуп, тақсир!

(Нондан тановул қилурлар. Домла болаларнинг қулларига бир парчадан нон берар, алар ҳам сярлар.)

Д о м л а — Уғлунгиз бошқа мактабда ҳам уқуган эдими?

Э ш о н қ у л — Ҳа, тақсир! Қулбаччангиз 7—8 йилдан бери уқуб юрубдур. «Чор китоб»ни қарийб тушурди. Энди жанобингиз марҳамат қилиб «Хужа Ҳофиз»га солиб ҳам қулига қалам берсангиз эди. Беш

вақт намозда ҳаққингизга дуо қиламан; алайҳи ҳазрат имом Аъзам пирингизни арвоҳлари қулласун!

Д о м л а — Худо хоҳласа, жоним билан хизмат қиламан! Сиз ҳам Бурижонни ҳар кун мактабга юбориб туринг-дия!

(Болалар фурсатни ғанимат билуб хас билан уйнашуб турарлар. Аммо Бури ҳайрон булуб, гоҳ домлага, гоҳ у ёқ-бу ёқга қараб бурнини енги билан артиб қуяр.)

Э ш о н қ у л — Хуп, тақсир! Лекин бозор кунлари келмаса урманг-дия! Бозор кунларида дуконимиздан рўзгорга кераклик майда-чуйда олиб келади. Бошқа кунларда келмай қолса, фалақ қилиб, хуб уринг, тақсир! Гушту пусти сиздан, суяги биздан. Урган билан бола ўлмайди.

Д о м л а — Боракалла ихлосингизга! Илми қадрини билар экансиз! Воқсан, уткан азизлар «Хирс мулла мешавад аз зарби чуб-беадабро ҳар гужо ёбй бекуб», демишлар. Ўзимиз ҳар устозимизнинг қанча шаллоқини еб, хизматларини қилиб, шул мартабага етдук. Шунча фаз(л)у камолот ҳосил қилдук.

Э ш о н қ у л — Ҳа, тақсир, албатта! Ота-она устозинг шалоқи дору, дерлар. Биз узимиз ҳам ун йил мактабда ўқутон, бизларни давримизда домлалар мактабдан қочган болаларнинг оёғи тагини чопқу билан тилиб, туз сепар эдилар. Энди бу замонда фалақ ҳам қарийб барҳам ебдур.

Д о м л а — Бу жиҳатдан айб домлаларга эмас, айб замонага, энди ундақа нарсаларни замона кутармайди! Эҳ-ҳе!.. Энди замоннинг 7 ёшар болалари ҳам закунчи бўлиб қолган. Худо курсатмасун, агар буларнинг оёғини тилиб юборсак, дарров пристуфга арз қилиб, бизни оваққа қаматарлар!

Э ш о н қ у л *(бошини қимирлатиб)* — Ҳа, тақсир, рост, рост!

Д о м л а — Хайр, қани энди, Бурижон болам, берироқ кел, китобингдан бошлаб ўқитайлук!

(Бури домланинг қошига келар. Домла китобнинг бошидан 1—2 бет ургатиб, узун фотиҳа ўқур.)

Э ш о н қ у л *(киссасидан пул олиб, домлага берар)* — Тақсир! Мунга қулбаччангизга ўзингиз қоғоз-қалам, сиёҳи олиб берасиз! *(Оёқга турар.)*

Д о м л а — Хуб, хуб! Ҳа, кетасизми? Биронта чой ҳам қилмадук. *(Оёқга турар.)*

Э ш о н қ у л — Йук, тақсир, саломат бўлунг. Чой

хожат эмас. Тақсир! Таважжуҳ қилинг, қулбаччангиз мулла булсун-дия!

Д о м л а — Хуб, хуб! Бурижонни яхшилаб уқитамиз, лекин сиз ҳам муни эрталаб, кун чиқмасдан илгари, мактабга юбориб туринг-дия!

Э ш о н қ у л — Тақсир! Уйда шундан бошқа дастёримиз йуқ. Булмаса, айтган вақтингизда юборар эдим. Қулбаччангиз эрталаб турди даррав мол ва холларга қарашиб, сунгра 3—4 йул сув кетуради. Ундан сунгра нон-понини еб, чой-пойини ичиб, мактабга кела беради. Бу важдан кеч қолса, урушманг-дия, тақсир!

Д о м л а — Хуб, хуб! Сизнинг хурсандчилигингиз ҳар нимада булса, биз ушани қила берамиз, биз кубни хизматкори!

Э ш о н қ у л — Хайр, тақсир. Худога тобшурдук! (Чиқиб кетар.)

Д о м л а — Хайр, фи амонолла! (Утурар.) Ҳа, уқунглар! Ҳу, шер болалар! Ҳа! Ҳа! Ҳа! (Болалар шовқунлашиб уқуя берарлар. Домла нонларни лаълидан олиб, румолчасига ураб қуяр. Болаларга қараб.) Болалар, болалар! Ҳо, болалар! (Болалар эшитмаслар. Таёқни тахтага «тақ» этиб уруб, болаларни уқишдан тухтатур. Салимга қараб.) Халифангиздан сабоқ олдингизми?

С а л и м — Ҳа, домла! Турт сабоқ олиб «Куфивон аҳад»га кирдим.

Д о м л а (севуниб) — Эй, баракалла, шаъфе! Жуда гайрат қилибсан-ку! Хайр, ундоқ эса кел, сани «табат»га солайлук. Расм ва қоида шулки, «табат»га таво, «қулиё»га қуймоқ кетуларлар. Сен ҳам бир табақ ош қилиб келасанми?

С а л и м — Ҳа, домла. Бир тавоқ ош палов қилуб кетураман! Пул ҳам олиб келаман! Домла! Озодлик кетурсам, мани озод қиласизми?

Д о м л а — Ҳа! Агар бир табақ ош ҳам пул кетурсанг, ҳаммангизни пешинда озод қилиб юбораман! Сунгра хуб уйнайсизлар-дия!

С а л и м (шодланиб) — Хуш, домлажон, хуш!

Д о м л а (орқага қараб) — Хайр, қани, Ортуқ! Туриб, муни қулоғини чуз! «Табат»га солайлук!

(Ортиқ туруб Салимнинг қулоғини қаттиқ ушлаб тулар.)

С а л и м — Домла! Халифамга айтинг, қулоғимни қаттиқ чузмасун, оғрийди!

Д о м л а — Ҳа! Куб қаттиғ чўзиб юборма! Қулоғи йиртилиб кетади.

О р т у қ — Агар озодликни куброқ кетурмоқчи булса, қулоғини секингина чўзаман!

С а л и м (зорланиб) — Хайр, хайр! Озодликни жуда куб кетураман! (Домла Салимни «табат»га солар. Ортуқ Салимнинг қулоғини қаттиқ чўзуб юборар. Ҳамма болалар: «Домла, озод!» деб қичқирарлар. Салим қулоғини ушлаб.) Вой, вой!

Д о м л а — Ана энди Салимжоннинг дадасини ҳимматини кўрамиз-дия! Хайр, энди нарсаларингизни йиғиштуринглар. Озод вақти ҳам булбубдур! (Болалар воғур-вуғур сўйлашуб, хурсандлик билан ҳозирлануб булгандан сўнгра тизлануб қатор утураарлар.) Тирноқларингиз олинганми, қани манга курсатинглар! (Болалар қўрқушуб-титрашуб, бирта-бирта келиб, домлага тирноқларини курсата бошларлар. Домла тирноқлари усган болаларнинг тирноғига тахтача билан урар.) Хайр, энди хув девор тагига бориб, қўл қовуштуруб тик турунлар. Одоби мусулмонлик ҳам намозлик ургатамиз. (Болалар домла курсатган жойга боруб турарлар.) Озод булбуб уйларингизга борганда, нима деб кирасизлар?

Б о л а л а р — Ассалом алайкум!

Д о м л а — Биров чақирганда, нима дейсизлар?

Б о л а л а р — Лабба! (Лаббей.)

Д о м л а — Иш буюрганда нима дейсизлар?

Б о л а л а р — Хуш!

Д о м л а — Ҳа бале! Томларга чиқиб, шоҳлик учурманлар! Кучаларда чиллак, ошук, ишти уйнаманлар! Тузукми?

Б о л а л а р — Хуш!

О р т у қ — Домла! Жумъа кунда ҳам уйнамайлукуми?

Д о м л а — Жумъа кунда уйнасанлар майли, зарари йук. Узларингиз билмайсизлармики, «Панжанба — шодиён, жумъа — бозиён, шанба — ур калтак-у сур калтак», дерлар. (Болалар пичирлашиб ошук ва шоҳларидан сўйлашурлар.) Қани, энди ман намозликдан сўрай, сизлар жавоб беринглар! Намози бомдод неча ракаъат? (Болалар бир-бирларини туртишиб, сукут қиларлар. Домла Ортуққа қараб.) Сен булардан катгароқ, жавоб бер!

О р т у қ (уйлаб) — Олти ракаъат: учтаси фарз, учтаси суннат!

Д о м л а — Номаъкул қилибсан-э, говлоқ бемаъни!
Турт ракаъат, иккитаси суннат, иккитаси фарз. Аввал
икки ракаъат суннاتини уқурлар! Қани, айтинглар!
Ният кардам багузорам... Холисолилла таоло облоҳу
акбар! *(Болалар домланинг оғзидан олиб айта берарлар.*
Сано, алтаҳиёт, салавот, дуо, дуои канаватни ургатуб
булур.) Бу ҳафта шуниси бас! Худо хоҳласа, келаси
ҳафтада дуои жаноза, бинои мусулмоний, 13 фоиз, 21
вожиб, усули дин, аз кай боз мусулмоний, сарам хоки
раҳ ҳар чор сарвар, бошингда нима бор? Ҳам қолган
турт вақт намознинг ниятларини ургатамиз.

С а л и м — Домлажон! Шу бугун «Бошингда
нима бор?»ни суранг! Бошқа ҳаммасидан шу жуда
яҳши!

Д о м л а — Хайр, ундай булса айтинглар! Бошинг-
да нима бор?

Б о л а л а р — Тожи давлат.

Д о м л а — Қулогингда нима бор?

Б о л а л а р — Азон ва қомат.

Д о м л а — Кузингда нима бор?

Б о л а л а р — Нури Муҳаммад.

Д о м л а — Оғзингда нима бор?

Б о л а л а р — Калимаи шаҳодат.

Д о м л а — Орқангда нима бор?

Б о л а л а р — Бори шариат.

Д о м л а — Белингда нима бор?

Б о л а л а р — Камари хизмат.

Д о м л а — Қулингда нима бор?

Б о л а л а р — Хайру саховат.

Д о м л а — Оегингда нима бор?

Б о л а л а р — Пойи таҳорат.

Д о м л а — Бурнингда нима бор?

Б о л а л а р — Чики фалокат. *(Кулушарлар.)*

Д о м л а — Кулманглар! Нимага куласизлар?

Шариатда шарм йук. Бурунги азизлар айтибдурларки,
«Дар талаб кардан ҳақиқати кор аз худо шарм дору
шарм мадор».

(Болалар узларини тухтатолмай кулиша берарлар.
Домла аччигланиб.) Эй, кулманглар, дейман! Кул-
манг! *(Охир болаларга ҳужум қилиб урмоқчи булуб.)*
Э илаҳи! Учмага кетинглар! Ҳеч беҳудага кула бера-
сизларми? *(Болалар қурқишиб жим турарлар. Домла*
жойига келиб, салла-жомасини қуюб, бошига фута
урар.) Хайр, сизлар уйнамасдан жимгина туринглар,
бир таҳорат ушатиб келай мен! *(Нос чакиб чиқиб*

кетар. Болалар бир-бири ила дуқ қилишиб турганда,
домла кирар.)

Домла — Ҳа, бадбахтлар! Ман бир нафас булмаганда, шунча тупалон қиласизларми? (Болалар дарров уз жойларида турарлар.) Астағфирилла ал-аъзим! Дуқни ким бошлади?

Салим — Ана шул Ортиқ халифам, келинлар, дуқ қиламиз, деб бизларни қуймади. Нонингиздан ҳам олиб еди!

Домла (Меликга қараб) — Шундайми?

Мелик — Ҳа, домла, шундок, шундок, ман асло уйнаганим йуқ!

Домла (Меликни бир таёқ уруб.) — Ёлғон дема, узинг ҳам уйнадинг-ку.

Мелик (йиглаб) — Хайр, домлажон, тавба қилдим, энди уйнамайман.

Домла (Салимга қараб) — Ортуқни орқангга кутар?!

Салим — Домлажон! Ман муни кутаролмайман, бу жуда катта!

Домла (Бурига қараб) — Ол, сан кутар! (Бури курққанидан «йуқ» деёлмай, Ортуқни орқасига зурга кутариб турар. Домла таёқ билан Ортуқни орқасига урар.) Ҳа, бадбахт! Яна бузуқбошлик қиласанми?

Ортуқ — Вой улдим! (Дод-фарёд қилар.)

(Бури охир кучи етмай, Ортуқ билан баробар йиқилар. Домла чарчаб қолиб, фишиллаб, тез-тез нафас олуб, жойига келар. Болалар уз жойларига боруб турарлар.)

Домла (Бурининг лаъли дастурхонини узига бериб) — Шанба кун ҳаммаларингиз бир миридан хас пули кетурунлар! Тузуқми?

Болалар — Ҳуш!

Домла — Хайр, боринлар, озод!

(Болалар баланд товуш ила баробар «Ассалому алайкум» деб бирдан югуришиб чиққанда, Бурининг оёғи бусагага тушиб йиқилар.)

Парда тушар

ИККИНЧИ ПАРДА

Қадим билан жадид гавғоси. Меҳмонхона манзараси оврупоча шаклда, бир четда кароват, уртада бир «миз» билан 3—4 курси туруб-дур. Комилбой кароватга утурган.

К о м и л б о й (1—2 дақиқа тафаккурдан сун, оёқга туруб, у ёқ-бу ёқга юруб, уз-узига) — Замон илм ва ҳунар замонидур. Ушбу замонда узга миллатларга асир булмай, роҳат билан яшамоқ учун замонавий илм ва ҳунарларни билмоқ лозимдур. Ҳушёр ва мутамдин булган миллат ҳар вақт узининг ҳуқуқини ва динини сақламоқ тариқасини билиб, замони келганда ушбу йулда уз жонини фидо қилмоққа ҳозир буллуб турар. Аммо илмсиз миллат мундоқ фазилатдан маҳрум буллуб, бошқаларга асиру оёқ ости булмоқдан бошқа чора тополмай, охири жонидан азиз булган динидан ҳам ажралиб қолур. Яъни, нодонлик сабабли дунёси билан динини қулдан бермоққа мажбур булур. Ҳозирда биз, туркистонийлар, диний ва дунёвий илм ва ҳунарлардан лозимина хабардор эмасмиз. Эски мактабу мадрасаларимиз булса, бойқуш уясига ухшаш харобалардан иборатдур. Мадрасаларимизда дунёвий илм нари турсин, лоқал диний илмларнинг асли булган тафсир ва ҳадис ҳам уқитулмайдур. Муаллим етишдурмоқ учун дорилмуаллимимиз йук. Ҳунар урганмоқ учун синоатхонамиз йук. Замонча тижорат илмини биладурган савдогарларимиз йук. Болаларимизнинг ибтидоий таҳсили учун мунтазам ибтидоий мактабларимиз йук. Булса ҳам, йук даражада оздур. Бойларимизнинг базм, кубкори, туй ва азаларда исроф қилмоққа ақчалари бор булса ҳам, аммо биргина мактабни уз ҳимояларига олиб тарбия қилмоқ учун ҳиммат ва гайратлари йук. Тугриси, ҳиссиётлари йук. Бас, «йук», «йук»дан бошқа тилга олурлик ҳеч нарсамиз йук. Агар ушбу йуклик ҳол билан кета берсак, оз вақтда ҳозирги борлигимиз ҳам йук булур. Яъни мунқариз булурмиз. Энди бу инқироздан қутулмоқ учун нима қилмоқ керак? (Бир оз уйлаб.) Инқироздан қутулмоқ учун биргина йул борки, ул ҳам маориф йулидан иборатдур. Шоҳроҳ маорифга кирмоқ учун яна бир бор йул борки, ул янги мактабдур. Энди биз мусулмонларга лозимдурки, бошлаб эски мактабларни ислоҳ қилайлук. Ва ҳам алоҳида янги мактаблар очмоқ учун қулимиздан келгунча гайрат қилайлук, токи болаларимиз таҳсил ибтидоийдан сунгра илм ошиқи буллуб шоҳроҳ маорифни ахтара бошлаб, бора-бора инқироз балосидан қутулсинлар. (Каравотга утириб, хизматкорини «Қобилжон!» деб чақирар.)

Қ о б и л ж о н (келиб, қул қовуштириб) — Лаббай! Нима хизмат?

К о м и л б о й — Бориб, маҳалладаги мулла
Очилди мактабдорни айтуб кел!

Қ о б и л ж о н — Хуш! *(Чиқиб кетар. 1—2
дақиқадан кейин Мулла Очилди келар.)*

Мулла Очилди — Ассалому алайкум!

К о м и л б о й — Ваалайкум ассалом! Марҳамат
қилинг! *(Жой курсатар.)*

*(Мулла Очилди — дуқат булуб бой билан мулоқот
қилгандан сунгра бир курсига утурад, тагига қараб
яна бошқа курсига утуруб, фотиҳа уқур.)*

К о м и л б о й — Хуш келибсиз?

Мулла Очилди *(икки қулини куксига қуйиб) —*
Саломат, саломат! *(Хайрон булуб уёқ-буёққа қарар.)*

К о м и л б о й — Қобилжон!

Қ о б и л ж о н *(келиб) —* Лаббай!

К о м и л б о й — Чой-нон кетур!

Қ о б и л ж о н — Хуш! *(Бир лаълидан нон билан
бир истакан чой кетуруб қуяр.)*

К о м и л б о й — Қани, марҳамат қилинг!

Мулла Очилди — Хуш, хуш! *(Нонни ушатиб
ер, истакандаги қошуқни олиб қарар.)* Тақсир, бу ку-
мушми? Қалъагимми?

К о м и л б о й — Тақсир, кумуш! Марҳамат
килиб чойни ичинг!

Мулла Очилди — Хуб, хуб! Тақсир, бу
қошуқни мусулмон ясаганми, урус ясаганми?

К о м и л б о й — Урус ясаган! Муни ясамоқ учун
мусулмонларга илм йук!

Мулла Очилди — Ҳо-о-о-о шунақа-да!
Урусни қулидан ҳеч нарса қолган йук экан-дия! *(Ис-
таканни олуб, бир қул ичканда ҳам қули қуяр, ҳам
оғзи. Истаканни жойига қуюб.)* Тақсир! Ман умримда
мусулмоний пиеладан бошқа нарсада асло чой ичка-
ним йук. Агар мумкин булса, битта мусулмоний пиела
кетурсангиз, чойни ушанга солиб ичар эдим.

К о м и л б о й *(табассум қилиб) —* Хуб! *(Пиелага
кетар.)*

Мулла Очилди *(қули билан қошуқ ва
истаканни курсатуб) —* Булар урусни иши экан. Мун-
дан чой ичмоқ азруйи шариат бизларга дуруст эмас.
Бизларнинг ота-боболаримиз ҳазрати Одам замонидан
бери чойни пиеладан ичиб келганлар.

К о м и л б о й *(пиела кетуруб берар) —* Мана,
тақсир!

Мулла Очилди *(оёқга туруб) —* Э, саломат

булунг! Мани бир машаққатдан кутқардингиз-дия!
(Утуруб, чойни истакандан пиёлага ағдарганда, бир
ози тукилур. Уялганидан.) Э, муни таги тешук экан-
ми? (Ичар.)

К о м и л б о й — Мактабингиз ривожликми?
Думоғингиз чоқми?

М у л л а О ч и л д и — Алҳамдиллло, тақсир!
Худонинг берган ризқига қаноат қилиб, гурдан таш-
қари юрубмиз!

К о м и л б о й — Даромадингиз яхшими?

М у л л а О ч и л д и — Ҳа! Насибага яраша унча-
мунча бор!

К о м и л б о й — Қанча шогирдингиз бор?

М у л л а — О ч и л д и — Тақсир, бештагина, э,
йуқ-а! Ёлгон булди, бешта эди, биртаси нашриҳни еб,
қочиб кетди, ҳозир турттагина қолди.

К о м и л б о й — Э, ажаб! Нимага мунча шогир-
дингиз оз? Илгари куб эди-ку?!

М у л л а О ч и л д и (оҳ тортиб) — Э, тақсир,
гапни тагини кавламанг. Гап куп!

К о м и л б о й — Хуш, қани, нима гап экан?

М у л л а О ч и л д и — Тақсир! Шу жадидми,
палидми деган бир жамоа бало чиқганидан бери бу-
тун мазамиз қолмади. Билмайман, буларнинг домла-
лари дуохонмики, ҳама шогирдларимизни бирта-бирта
тортиб кетдилар. Уф-ф-фф! Хайр, охир бир кун худо-
ванди карим буларнинг жазосини бермай қуймас-ку!
Лекин, ҳай аттанг-ки, булар куп мусулмонларни йул-
дан чиқариб қуйдилар-дия! (Соқоли билан уйнар.)

К о м и л б о й (таажжуб қилиб) — Бу сузларингиз
жуда галати-ку! Жадидчилар узлари мусулмон булуб
туриб уз диндошларини нечук йулдан чиқарар экан-
лар? Балки бу сузингизнинг бирон далили бордур!
Далилсиз сузнинг ҳеч ерда қабул қилинмаслиги узин-
гизга маълум булса керак.

М у л л а О ч и л д и — Ҳо, албатта, тақсир, рост
дейсиз! (Йуталиб жойидан турар, бир четга бориб,
балгам туфлар. Бурнини ҳам қоқиб, қулини деворга
суртар. Халқга қараб.) Сузининг мазмунидан бу киши
ҳам жадидга ухшайди. Э, худо, бу балодан тезроқ
қутқарсанг эди! (Келиб курсига утуриб.) Тақсир! Бир
оз шамол ебманми? 3—4 кундан бери йутал, тимов
булубман.

К о м и л б о й — Зарари йуқ. Иншооло, яхши
булуб кетасиз!

М у л л а О ч и л д и — Нафасингиз муборак!
Илаҳи шундоқ булсун-дия! Шу эрта...

К о м и л б о й (*сузини кесиб*) — Қани, тақсир,
гапуринг! Ким-кимни йулдан чиқарибдур?

М у л л а О ч и л д и (*бир оз жасорат ила*) —
Тақсир, охир шу жадид муаллимлар шогирдларимиз-
ни йулдан чиқариб олдилар-дия! Ана шуни йулдан
чиқариш, дерлар. Онгладингизми, бой амак.

К о м и л б о й — Ҳа! Муддаонгизнинг онгладим.
Тақсир, бу фикрингиз хато. У муаллимлар сизнинг
шогирдларингизни йулдан чиқармаган, балки уларнинг
яхши ва осон уқутишлари шогирдларингизни уз тара-
фиға тортгандур! Бу жиҳатдан айб аларга эмас, сизларга
булса керак. Сизнинг мунча ҳақсиз шикоятингиз маҳзи
нафсоният, таассуб ва нодонлик натижасидур!

М у л л а О ч и л д и (*аччигланиб*) — Эй бой
амак! Секин-секин мани ҳам нодонликга чиқараёбсиз-
ми? Ман 12 йил мадрасада туруб устозимни кафшлар-
рини кутарган!

К о м и л б о й (*шиддат ила*) — Агар юз йил кафш
кутарсангиз-у, то дарсингизни англамасангиз, ҳеч ни-
ма булмайсиз. Хотиржам булунг! Бу сафсатарингиз-
ни куюнг, тақсир! Агар муддаонгиз шогирд купайтир-
моқ булса, сиз ҳам мактабингизни ислоҳ қилинг! Агар
сиз мактабингизни ислоҳ қилмоқға ҳаракат қила бош-
ласангиз, озгина вақтда шогирдингиз купаяди. Фараз
қилдук, шогирдингиз купаймаса, ман узум сизга ойи-
га 25 сум бериб тураман. Дурустми?

М у л л а О ч и л д и (*шодланиб*) — Дуруст,
дуруст! Э, ундоқ эса иш битди. Айткан пулингизни
даррав беринг. Ман ҳозир бориб мактабни ислоҳ қила
бошлайман. Ҳай, ҳай, куб яхши, худо давлатингизни
зиёда қилсун!

К о м и л б о й — Хуб, биз ваъдамизда турубмиз!
Сиз аввал бизга ислоҳ тариқасини айтиб беринг! Мак-
табингизни қандоқ ислоҳ қиласиз?

М у л л а О ч и л д и (*халқға қараб*) — Бу киши
жуда содда одам экан! (*Бойга қараб.*) Ислоҳни шоҳ ва
бутоғи буладими? Охир, пулингизга қараб уста, мар-
дикор, самон, ганж кетуруб аввал мактабни томини
шувайтураман, сунгра ичини ганж билан оқартура-
ман. Ана сунгра курсангиз, мактабим сизни бу меҳ-
монхонангиздан ҳам чиройлик булади-дия!

К о м и л б о й (*халқға қараб*) — Биз одам деб
деворга сўйлаган эканмиз! Тақсир, сиз маним гапимга

тушунмабсиз! Ислоҳдан мақсадим, яъни усули жадид мактабларидан ибрат олиб, сиз ҳам уқутиш тартибини тузатинг, деганим!

М у л л а О ч и л д и (*аччигланиб*) — Э, булмаса, сиз алданибсиз! Кунда 25 сум бермоқчи булсангиз ҳам, ман жадидликни асло қабул қилмайман. (*Халқга қараб.*) Бу одам мани пул билан алдамоқчи экан! Жадидлардан ибрат ол, дейдур-о! Жадидлар келиб, манга шогирд бўлсун!

К о м и л б о й (*димоғи куюб*) — Нимага қабул қилмайсиз?

М у л л а О ч и л д и — Тақсир! Агар ман жадидликни қабул қилсам, бошлаб ҳазрат устозим мани оқ қиларлар, ундан кейин маҳалла аҳли мани ҳайдаб чиқарарлар. Сунгра икки жаҳон овораси буламан! (*Оёқга туруб.*) Э, мани бежанжал юргани қуясанми, қуймайсанми? Агар муддаонгиз қулимдан шу мактабни тортиб олмоқ булса, ана ман ҳозир бориб, мактабнинг калидини эллиқбошига тобшуруб кетаман. (*Чиқиб кетар.*)

К о м и л б о й (*оёқга туруб, домланинг кетиға қараб*) — Ҳой, мияси ачиган нодон! Мана, мана, бизнинг эски мактабдоримизнинг ҳоли! Буларга ислоҳдан гапурсанг, жонлари чиқади! Энди мундоқ нодон мутаассиб кишиларга миллат болалари уқуб нима булурлар? Ҳозир Туркистонда мингларча мактаблар, юз мингларча фарзандларимиз шундоқ жоҳил мактабдорларнинг қўлларида хароб ва паришон ҳолдадурлар. Муаллим ва мураббийси шундоқ жоҳил булган бир миллатнинг одам қаторига кирмоғи ҳеч мумкинми экан? (*Икки қўлини кутариб.*) Э худо! Миллати исломга раҳм қил! Узинг раҳм қилмасанг, вой ҳолимизга! (*Ниҳоятда мутаассиру хафа булуб утурар. Шул чоқда хизматкори кирар.*)

Қ о б и л ж о н — Домла имом билан эллиқбоши келдилар.

К о м и л б о й — Марҳамат қилсунлар!

(*Домла имом, эллиқбоши кириб, салом бериб, бой билан мулоқот қилурлар. Олар утуруб, фотиҳа уқурлар.*)

К о м и л б о й — Хуш келубдурлар!

Д о м л а и м о м, э л л и қ б о ш и (*қўлларини куксиларига қуюб*) — Саломат, саломат. (*Комилбой хизматкорини чақириб, чой-нон бужорар. Алар тановул қилиб турарлар.*)

К о м и л б о й — Бирон иш учун келганга ухшайсизлар?

Д о м л а и м о м — Ҳа! Жанобларингизга бир арзимиз бор эди. Бу эрта жанобингиз Мулла Очилди мактабдорни чақириб, анга мактабингни ислоҳ қил, шогирдларингни усули жадид тартиби билан уқут, деган экансиз. Ул киши тақлифингизни қабул қилмай, мактабнинг калитини жаноб элликбошига тобшуруб кетмоқчи булбур. Бу ҳодисадан маҳалла аҳли хабардор булуб, жанобингиздан изҳори норозилик қилбурлар. Энди жанобингиздан илтимосимиз шулки, бу ишни баҳридан кечиб, мактабнинг ихтиёрини маҳалла аҳлига қуюнг! Булмайтурган иш учун овора булуб юрманг!

Э л л и к б о ш и — Дарвоқе, бу усул жадидни маҳалла мактабида жорий қилмоқ мумкин ҳам эмас, чунки муни маҳаллада бир киши хоҳласа, 20 киши хоҳламайдур. Жамоат хоҳламайдурган ёки жамоатнинг муҳолифатига сабаб буладургон бир қоидани маҳалла мактабида жорий қилмоқ яхши эмас. Ваҳоланки, бу усули жадидни Бухорои шариф уламолари ношаръий, деб фатво берганлар. Мундоқ ношаръий ишни маҳалла мактабида жорий қилмоқ дуруст эканми?

К о м и л б о й (*домлага қараб*) — Тақсир! Шу усули жадид мактаби ношаръийми?

Д о м л а и м о м — Ман узум усули жадид мактабини ҳануз курганим йўқ. Аммо Бухоро уламолари ман қилбурлар, деб эшитган эдим. Шунинг учун ҳозир бу тугрида ўз тарафимдан ҳеч нарса дедмайман!

К о м и л б о й — Тақсир! Бухорода жадиди усулни шаръий ва ҳам фойдалиқ, деб фатво берган бир неча муътабар уламолар ҳам бор экан. Энди бизлар бу жамоа уламнинг фатволарини қайсисига амал қиламиз? Яна жанобингиздан сурайманки, масалан, бир шаҳарда бир мулла чиқиб, бир нарсанинг ношаръийлигида фатво берган булса, бошқа шаҳардаги уламолар ҳам масаланинг ҳақиқатини тафтиш қилмасдан, ушал муллага тақлид қилмоқлари дурустми?

Д о м л а и м о м — Йўқ, асло, дуруст эмас. Ҳар бир олим кишига лозимдурки, айтадурган масаланинг асл далилини қавмоққа узи билсун. Тақлид авомларга дуруст. Муҳаққиқ ва чин олимнинг бошқаларга кўр-кўрона тақлид қилиши асло дуруст эмас. Шунга кўра, ҳозирда биз ҳам Бухоро уламоларининг усули

жадид хусусидаги фатволарига сукут қилиб, уз тафтишимиздан сунгра гапурамыз.

К о м и л б о й — Тақсир! Дуо қилиб туринг! Яқинда ман узум ҳавлимда усули жадид мактаби очиб, имтиҳон вақтида жанобингизни таклиф қиламан. Келиб имтиҳонни куздан уткариб, шаръий-ношаръийлигини баён қиласиз!

Д о м л а и м о м — Куб яхши! Худо насиб қилса, келиб курамыз. Агар, дарвоқе, усули жадиднинг яхшилиги маълум булса, ул вақтда икки нафар уғлумни ҳам мактабингизга кетуруб қуямиз. Лекин мабодо бирон ношаръий жойи булса, узунгизга билдирамыз-дия! Майлими?

К о м и л б о й — Майли, тақсир! Ман ҳам шул қарорга розиман. Суҳбатингиздан мамнун булдум. Саломат бўлунг.

(Домла ва эллиқбоши бойдан рухсат олиб, фотиҳа уқуб чиқиб кетарлар.)

П а р д а т у ш а р

УЧИНЧИ ПАРДА

Имтиҳон мажлиси

Янги мактаб манзараси. Мактаб биноси ҳифзи сиҳат (гигиена) қондасига мувофиқ бўлуб, деворига хариталар епуштирилган. Бир еқда м у а л л и м курсига утурган. Муаллимнинг олдида бир миз, енида бир лавҳа. Қаршисида икки партага 4 т а л а б а утурган. Бир тарафда 3—4 курси қуйилган. Парда кутарилганда: б о л а л а р оёқга туруб, муаллим афандига баробар салом берарлар.

М у а л л и м — Ваалайкум ассалом! Мана букун имтиҳон кунидир. Бу кунда сизларнинг бир йил ичида уқуган ва ёзган нарсаларингиздан халқ назарида имтиҳон қилурмиз. Токи сизларнинг таҳсили илм йулида қилган гайратингиз ва маним таълим тарбияннгиз учун қилган ожизона хизматим халқга маълум булсун! *(Қули билан ишора қилиб.)* Утирингиз!

(Болалар утурарлар, шул вақтда Комилбой кирар.)

Б о л а л а р *(оёқга туруб баробар)* — Ассалому алайкум!

К о м и л б о й — Ваалайкум ассалом! *(Бойга жой курсатар, ҳаммалари утурушарлар. Комилбой муаллимга қараб.)* Домла имом билан эллиқбошини имтиҳонга хабар қилдингизми?

Муаллим — Ҳа, «Соат 8 да мактабга ташриф қилингиз», деб даъватнома юборган эдим. *(Соатига қараб.)* Ҳозир келсалар керак. *(Шул чоғда домла имом билан эллиқбоши кирарлар. Болалар оёқга туриб, салом берарлар.)*

Домла имом — Ваалайкум ассалом!
(Бир-бирлари ила курушуб булгандан сунгра утурушиб фотиҳа уқурлар, баъни хуш омади қилунур.)

Комилбой *(домлага қараб)* — Бултур жанобингизни имтиҳон мажлисига таклиф қиламан, деб ваъда берган эдим. Буқун таклифимни қабул қилиб, имтиҳонга ташриф буюрганингиз учун ташаккур қиламан. Энди жанобингиздан илтимос қиламанки: имтиҳон вақтида кўзингизга кўринган яхши-ёмон ёки шаръий-ношаръий нарсаларнинг ҳар бирини айтиб туринг! Токи камчилигимиз бўлса, акмолига ҳаракат қилайлуқ. Ва ҳам бу ердаги халқ хато, савобнинг қайси ёқдалигини англаб ибрат олсун!

Домла имом — Кўб яхши! Ман ҳам бултур жанобингизга айтган эдимки, усули жадид мактабини умримда курганим йуқ. Агар курмоққа муваффақ була қолсам, ҳеч кимни риоя қилмасдан шаръий-ношаръий жойларини айтуб бераман, ҳозир ҳам ушал сўзумда турубман. Қани, марҳамат қилиб болаларни имтиҳон қилдура бошланг!

Комилбой — Хуб, тақсир. Ҳозир имтиҳон бошланадур, аммо имтиҳондан бурун жанобингиздан бир масалага сўрамоқга мажбурман.

Домла имом — Яхши булади, сўранг!

Комилбой -- Тақсир! Баъзи уламоларимиз: «Қурсига ёки партага ўтурмоқ шаръан дуруст эмас», дерлар. Шу сўз тўғрими?

Домла имом — Маним билганимча, бу сўз тўғри бўлмаса керак. Чунки курсига ўтурмоқ бир нав урфу расмдан иборат бўлуб, муни динга ҳеч даҳли йуқ. Яъни курсига ўтурмоқни шариатимиз ман қилган эмас. Ҳифзи сиҳат жиҳатидан қараганда ҳам ерда ўтургандан курсига ўтурмоқ фойдалидур. Зероки, курсига ўтурган киши ернинг зарарли рутубатидан қутилур. Хулоса: бу тўғриларда сўз жуда кўб, агар гапура берсам, имтиҳонингиз кечга қолур. Тезроқ имтиҳонни бошлатсангиз, яхши булур эди.

Комилбой — Хуб, тақсир! *(Муаллимга қараб.)* Қани, шогирдларингизни имтиҳон қила бошланг, афандим!

Муаллим — Яхши! (Болаларга буюрар.) «Саловати тинжийно» уқунгиз. (Болалар баробар саловат уқуя бошлийлар. Домла имом ва элликбоши мутаасир булуб, кузларидан ёш оқар. Артарлар.)

Домла имом (муаллимга қараб) — Буларнинг ҳаммалари уқиш-ёзишда баробарми?

Муаллим — Йўқ, тақсир. Булар турт синфдан иборат булуб, ҳар синф талабанинг даражаи маълумоти бошқа синфдан тафовутликдир. Чунончи, биринчи синф талабаси пастқадам булуб, энг пешқадами 4-синф талабасидур.

Домла имом — Куб яхши! Булар ушбу мактабда неча йил уқуб хат ва саводлик булурлар. Ва қайси илмлардан уқурлар?

Муаллим — Турт йил уқуб, ушбу муддатда хат ва савод чиқарарлар. Ва ҳам илми ҳисоб, жуғрофия, тарихи ислом, Қуръони муътажвидни тамом ургануб чиқарлар.

Домла имом — Ҳай, ҳай, куб яхши экан. Бизларнинг эски мактабларда ун йил уқуб, болаларимизнинг ундан бири базур хат ва савод чиқарарлар.

Элликбоши — Шундоқ, тақсир! Ман узум 13 йил эски мактабда уқуб, базур курсавод булуб чиқдим. Аммо хат ёзишдан сурасангиз ҳозир уз отимни ҳам ёзолмайман.

Муаллим — Бу мактабда уқуган бола бир йилда номнавис булиб, узини ва бошқа ҳар кимнинг отини ёзадурган булади! Бизлар уқиш-ёзишни баробар ургатамиз. Шул сабабли бул ерда болаларнинг хат ва саводи баробар чиқиб қолади.

Элликбоши — Бизларни, эски мактабдаги домлаларни, десангиз, уҳ-хуу... Болалар мирзо Бедил китобиға кирса, сунгра қулига қалам берарлар. (Домлага қараб.) Тақсир! Уша учун болаларни хати чиқмай қолар экан-дия!

Домла имом — Ҳа! Шундоқ, шундоқ!

Комилбой (муаллимга қараб) — Биринчи синф шогирдини имтиҳон қилинг, афандим. (Муаллим Аҳмаджонни турғузуб, уқув-ёзув ва намозликдан имтиҳон қилар. Булар таҳсин ва офарин дерлар.)

Комилбой — 2-синф шогирдини имтиҳон қилинг!

(Муаллим Абдуллани ҳафтياج, ақоид, ҳисоб, уқув-ёзувдан имтиҳон қилар.)

Д о м л а и м о м (таҳсин қилиб) — Бу мактабда ажиб бир яхши қоида бор эканки, болаларга ақоиднинг хулосасини ургатилур экан. Мунга болаларнинг эътиқоди кичикликдан маҳкам бўлуб қолади!

(Муаллим 3-синф талабасидан Исмоилни илми ҳол, жуғрофия, ҳисоб, Қуръони муътажвид, уқув-ёзувдан имтиҳон қилар.)

К о м и л б о й — Тақсир! Болаларга жуғрофия уқутмоқнинг зарари йуқми?

Д о м л а и м о м — Йуқ! Балки фойдаси бор! Чунки болалар кичикликда жуғрофия уқусалар, дунё аҳволдан хабардор бўлуб, хушёр булурлар. Бу илм куб фойдалиқдур. Бурунги уламоларимиз ҳам жуғрофия илмида куб хизмат қилиб, ҳийла муътабар китоблар ёзганлар.

(Муаллим 4-синфдан Усмонни: тарихи ислом, ҳисобнинг 4 амалидан, иншо, жуғрофия ҳам Қуръондан имтиҳон қилиб булур. Сунгра ҳамма болалар Васлий афандининг «Муножоти»ни уқуб, фотиҳа уқурлар. Имтиҳон тамом булур.)

К о м и л б о й (муаллимга қараб) — Энди шогирдларингизни танаффусга чақиринг! Бизлар жаноб домла билан бир оз суҳбат қилишамиз.

(Домла имом муаллим ва болаларни куб навозиш қилиб дуо қилар. Алар чиқарлар.)

К о м и л б о й — Қани, тақсир! Энди мактабимизни ҳақида нима марҳамат қиласиз? Мактабимизни бирон айби ёки ношаръий иши йуқ эканми?

Д о м л а и м о м — Жаноб бой! Ман бу имтиҳондан ниҳоятда хурсанд булдум ва ҳам бу мактабда илм, одоб, ҳусни ахлоқ, хулоса, фазилатдан бошқа ҳеч нуқсон тополмадим. Бизларнинг ақоидхону таҳзибхонлик вақтимизда урганадургон тажвиду ҳисоб илмларини бу ерда мактаб болаларига уқитулур эканки, бу куб катта ишдур. Кошки 4—5 йил илгари бу мактабдан хабардор булса эдимки, қулимдан келганча ривож ва тараққийсига хизмат қилган булур эдим. Ҳай, афсуски, бизнинг ҳамшаҳри мусулмон биродарларимиз шундоқ маъдани илм ва адаб булган мактабдан хабарсиздурлар. Худо хоҳласа, каминангиз мундан кейин бу мактабнинг яхшилигини ҳар ерда уламо ва авомлар мажлисида баён қиламан. Бошлаб узумнинг қилган ваъдам буйинча икки нафар дуо-гуйзодангизни ушбу мактабга кетуруб қуяман. Ундан кейин жаноб элликбоши билан икковимиз маҳалла

аҳлини иттифоқга кетуруб, маҳалла мактабига бир нафар усули жаид муаллими қуямиз.

К о м и л б о й — Саломат булунг, тақсир! Кошки бошқа уламоларимиз ҳам жанобингиздек муҳаққиқ, ҳаққоний ва басиратлик булсалар эди. Ул вақтда барча мактабимизда усули жаид жорий булуб кетар эди.

Д о м л а и м о м — Жаноб бой, хотиржам булунг. Охир ҳақ галаба қилар. «Алҳақ яълу вало яъло алия», дерлар. Шояд бир кун уламои киромимиз ҳам бу мактабни уз кузлари билан куруб, яхшилигига қойил булурлар. Ул вақтда мунинг тараққийси учун ҳаракат қилмай қолмаслар, деб умид қиламан!

К о м и л б о й — Тақсир! Бизларни бойларимиз топган пулларини базм, кубкори, туйларда исроф қиларлар. Агар ушал ерда исроф қилина турган пулни шундоқ урунли жойда сарф қилсалар, қанча болалари нодонликдан қутилиб, диндан ҳам илм ва адабдан хабардор буларлар эди!

Д о м л а и м о м — Ҳо, албатта! Шояд муҳтарам бойларимиз ҳам секин-секин кузлари очилуб, инсофга кела бошлилар. Бошлаб сизлар намуна булдингизки, бу жиҳатдан масъуд ва бахтиёрдурсиз! Дин ва илм йулида шунча ғайрат ва фидокорлик қилиб, миллат болаларини тарбия қилганингиз учун миллат номидан сизга ташаккур қиламан! Илоҳи худованд карим сиздек маорифпарвар миллат ходимларининг имсолини зиёда қилгай!

К о м и л б о й — Ҳозирча дин ва миллатим учун тилга олурлик зур хизмат қилган булмасам ҳам, лекин мундан сунгра жоним борича бору будумни ушбу муқаддас йулда сарф қилмоқ ниятидаман!

Д о м л а и м о м — Баракалла ҳимматингизга! Илоҳи, умрингиз узун, давлатингиз фузун булгай.
(*Бойдан рухсат олиб, фотиҳа уқуб, чиқиб кетарлар.*)

П а р д а т у ш а р

